

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми «ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ
ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ»

Виконала: студентка 2 курсу, РО1-М18z групи

Спеціальності 013 Початкова освіта

Ткачишина Ганна Миколаївна

Керівник: Федорчук В.В., кандидат педагогічних
наук, доцент

Рецензент: Гудима Н.В., кандидат філологічних
наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	9
1.1 Соціально-громадянська компетентність учня Нової української школи як вимога часу.....	9
1.2 Інтерактивні технології та їх актуальність в реалізації компетентнісного підходу в умовах НУШ.....	22
1.3 Критерії сформованості соціально-громадянської компетентності дітей молодшого шкільного віку.....	35
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	48
2.1 Діагностика рівня сформованості соціально-громадянської компетентності молодших школярів.....	48
2.2 Методика формування соціально-громадянської компетентності на уроках “Я у світі” засобами інтерактивних технологій.....	57
2.3 Аналіз результатів експериментального дослідження.....	75
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	88

ВСТУП

На сучасному етапі в Україні відбувається перетворення освітнього процесу в напрямку реформування: гуманізації, інтеграції, демократизації, націоналізації, що зумовлює необхідність формування таких значущих компетентностей як соціальні та громадянські.

Вагомий внесок в обґрунтування актуальних проблем громадянського виховання молоді, формування у неї національної самосвідомості, у висвітлення сутності громадянськості, психолого-педагогічних та народознавчих основ формування вносять науково-теоретичні і практичні дослідження С. Русової, Г. Вашенка, В. Сухомлинського, В. Андрушенка, Р. Арцишевського, М. Боришевського, М. Задержіної, І. Зязюна, П. Ігнатенка, О. Киричука, Н. Косаревої, В. Кременя, Л. Крицької, Т. Ладиченко, В. Оржеховської, В. Поплужного, А. Сиротенка, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука, К. Чорної та ін.

Соціальна компетентність – складна характеристика особистості, яка забезпечує її інтеграцію в суспільство, продуктивне виконання соціальних ролей, здатність орієнтуватися у мінливому соціальному середовищі та ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Основу соціальної компетентності складають знання, соціальні мотиви, поведінкові алгоритми, а також якості особистості: ініціативність, відповідальність, комунікабельність, працездатність, толерантність, прагнення самореалізуватися тощо.

Структура соціальної компетентності представлена у роботах М. Докторович, Т. Смагіної, В. Шахрай та ін. Одним з найбільш оптимальних є підхід Т. Смагіної. Авторка виокремлює знаннєвий, ціннісний та поведінковий компоненти. Урахування вікових особливостей розвитку молодших школярів дозволяє визначити зміст кожного із перелічених компонентів.

На уроках вчитель повинен формувати в учнів різноманітні компетентності, зокрема соціальні та громадянські, які у свою чергу формують усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у повсякденному та громадянському житті, при спілкуванні один з одним. Отже,

актуальність порушеної проблеми, неналежний рівень дослідженості та винятково важливе значення її розв'язання для упровадження ідей сучасної початкової школи зумовили вибір теми дослідження: «Формування соціально-громадянської компетентності учнів початкової школи засобами інтерактивних технологій».

Об'єкт дослідження: процес формування соціально-громадянської компетентності на уроках «Я у світі».

Предмет дослідження: інтерактивні технології як засіб формування соціально-громадянської компетентності молодших школярів.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність інтерактивних технологій навчання у формуванні соціально-громадянської компетентності учнів початкової школи на уроках «Я у світі».

Відповідно до мети роботи було поставлено такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати стан розробки проблеми в педагогічній теорії і практиці.
2. Визначити особливості формування соціально-громадянської компетентності.
3. Розкрити педагогічні можливості інтерактивних технологій щодо формування соціально-громадянської компетентності молодших школярів.
4. Розробити та експериментально перевірити програму формування соціальних і громадянських компетентностей молодших школярів засобами інтерактивних технологій.

Гіпотеза: використання інтерактивних технологій на уроках «Я у світі» сприятиме формуванню соціально-громадянської компетентності учнів початкової школи.

Методи дослідження:

- а) теоретичного рівня (аналіз літератури, синтез, узагальнення та систематизація інформації);

б) емпіричного рівня (спостереження, бесіда, тестування, анкетування, педагогічний експеримент);

в) статичного рівня (якісний і кількісний аналіз експериментальних даних, метод математичної обробки результатів дослідження).

Практичне значення: матеріали дипломної роботи можуть бути використані у роботі вчителів початкових класів з метою використання інтерактивних технологій на уроках «Я у світі» як засіб формування соціальних та громадянських компетентностей.

База дослідження: Гуменецький НВК “ЗОШ I-III ступенів, гімназія”; Кам’янець-Подільська ЗОШ I-III ступенів №15.

Апробація результатів дослідження: основні положення і результати дослідження представлені на інтернет-конференції «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (25 жовтня 2018 року, Кам’янець-Подільський) із доповіддю «Інтерактивні технології як засіб формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках української мови»; Всеукраїнському науково-практичному студентському круглому столі «Педагогічна майстерність сучасного вчителя: проблеми, завдання і пріоритети» (8 листопада 2018 року, Кам’янець-Подільський) із доповіддю «Майстерність у формуванні соціально-громадянської компетентності учнів початкової школи»; III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська та іноземні мови в початкових класах: актуальні проблеми й інноваційні технології навчання» (21-22 березня 2019 року, Кам’янець-Подільський) із доповіддю «Роль інтерактивних технологій у формуванні соціальної та громадянської компетентності молодших школярів на уроках української мови»; Науково-практичному семінарі «Реалізація компетентнісного підходу в підготовці вчителя початкової школи як агента змін» (18 квітня 2019 року, Кам’янець-Подільський) із доповіддю «Громадянська компетентність молодшого школяра у контексті реформування освіти»; Науково-практичному семінарі «Нова українська школа: нові підходи» (19 квітня 2019 року, Кам’янець-Подільський) із доповіддю

«Соціально-громадянська компетентність учня Нової української школи як вимога часу»; Науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2018-2019 навчальному році (24-25 квітня 2019 року, Кам'янець-Подільський) із доповіддю «Формування громадянської компетентності молодшого школяра в контексті НУШ»; III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (23-24 жовтня 2019 року, Кам'янець-Подільський) із доповіддю «Наступність у формуванні соціальної компетентності старших дошкільників і молодших школярів засобом інтерактивних технологій»; Регіональному науково-практичному семінарі «Медіаграмотність сучасного вчителя початкової школи» (21 листопада 2019 року, Кам'янець-Подільський) із доповіддю «Медіаосвіта як інноваційний засіб виховання громадянина і патріота»; Всеукраїнській інтернет-конференції «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (24-25 жовтня 2019 року, Кам'янець-Подільський) із доповіддю «Інтерактивні технології в контексті компетентнісної освіти»; Майстер-класі для студентів спеціальності Початкова освіта «Нова українська школа: від теорії до практики в освітньому процесі закладів вищої освіти» із доповіддю «Формування національної свідомості учнів початкової школи засобами інтерактивних технологій»; Науково-практичній інтернет-конференції молодих науковців та студентів «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи» (листопад 2019 року, м. Івано-Франківськ, м. Бердянськ, м. Вінниця, м. Кам'янець-Подільський, м. Київ, м. Кропивницький, м. Мукачеве, м. Полтава, м. Умань, м. Херсон) із доповіддю «Діяльнісно-компетентнісний підхід до організації соціально-громадянського виховання молодших школярів».

Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2018-2019 рр.).

Публікації: опубліковано такі науково-дослідні статті: «Технології кооперативного навчання як засіб формування соціальної компетентності»

(матеріали четвертої науково-практичної інтернет-конференції молодих науковців та студентів. Випуск 5. Бердянськ, Вінниця, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Київ, Кропивницький, Полтава, Умань, 2018. С. 166-168.); «Формування соціально-громадянської компетентності учня Нової української школи як вимога часу» (Всеукраїнська заочна студентська конференція «Інноваційні педагогічні технології в загальноосвітній школі: теорія та практика» Умань, 2019.); «Формування громадянської компетентності молодшого школяра у контексті НУШ» (Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, педагогічний факультет, кафедра теорії та методик початкової освіти; редкол.: Н.В. Бахмат, Н.В. Гудима, К.І. Демчик, Н.В. Мелекесцева. Київ : Міленіум, 2019. С.119-124); «Критерії сформованості громадянської компетентності молодшого школяра у контексті Нової української школи» (Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; педагогічний факультет; [відпов. секр. Н. В. Бахмат]. Київ : Міленіум, 2019. Вип. XV. – С. 246-248.).

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів та висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 107 сторінок.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються об'єкт, предмет і мета роботи, формулюються завдання. У першому розділі «Теоретичні основи процесу формування соціальної і громадянської компетентності учнів молодшого шкільного віку шляхом застосування інтерактивних технологій» визначено суть соціально-громадянської компетентності, розкрито аспект проблеми інтерактивного навчання та охарактеризовано критерії сформованості соціально-громадянської компетентності. У другому розділі «Експериментальна перевірка процесу формування соціальної та громадянської компетентності учнів початкової

школи засобами інтерактивних технологій» визначено показники соціально-громадянської компетентності молодших школярів, описано методику використання інтерактивних технологій у початковій школі та здійснено експериментальне впровадження запропонованих вправ та завдань з метою покращення умови формування соціальної та громадянської компетентності учнів; проаналізовано, перевірено та систематизовано результати експериментального дослідження. У висновках підсумовуються результати проведеного дослідження. Завершується робота списком використаних джерел та додатками.

ВИСНОВКИ

У результаті вивчення наукової літератури й за результатами проведення дослідно-експериментальної роботи зроблено такі висновки:

1. Дослідження психолого-педагогічних аспектів формування соціально-громадянської компетентності дають підставу стверджувати, що ця проблема є актуальною в галузі сучасної освіти. Аналіз психологічної та педагогічної літератури свідчить про наявність різних підходів до трактування поняття соціально-громадянської компетентності.

2. У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «соціально-громадянські компетентності». У межах нашого дослідження соціальні та громадянські компетентності розглядаються як знання про взаємодію між людьми, вміння відстоювати свої права та обов'язки, знання про те, як необхідно спілкуватися і вміння спілкуватися з іншими. З'ясовано, що соціальна компетентність – інтегративне особистісне утворення, в змісті якого об'єднані у систему знання людини про суспільство і саму себе, вміння, навички поведінки в суспільстві, а також відносини, що проявляються в особистісних якостях людини. А громадянська компетентність – відносини особистості-громадянина з державою, які включають в себе готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, повага до прав і свобод інших громадян. Соціально-громадянська компетентність передбачає: розуміння сутності громадянського суспільства, володіння знаннями про права і свободи людини, усвідомлення глобальних проблем людства і можливостей власної участі у їх розв'язанні, усвідомлення громадянського обов'язку та почуття власної гідності, вміння попереджувати та розв'язувати конфлікти, досягаючи компромісів.

3. Аналіз психолого-педагогічних та методичних джерел показав, що більшість науковців інтерактивні технології розуміють як здатність учасників освітнього процесу взаємодіяти, знаходитись у режимі бесіди, діалогу, полілогу. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання різноманітних життєвих ситуацій, спільне вирішення проблем на основі

аналізу обставин та відповідної ситуації, використання рольових ігор, чим покращує освітній процес.

4. Нами була проведена експериментальна робота, яка передбачала три етапи: констатувальний, формувальний, контрольний. Під час констатувального етапу дослідження було проведено діагностику початкового рівня сформованості соціально-громадянської компетентності молодших школярів. Результати діагностичної роботи показали, що на високому рівні соціально-громадянська компетентність сформована у 34% учнів; на середньому рівні – 51%; на низькому рівні – 15% респондентів.

5. З метою формування соціально-громадянської компетентності молодших школярів було проведено формувальний етап експериментального дослідження, суть якого полягала у створенні та застосуванні методики формування соціально-громадянської компетентності учнів початкової школи засобами інтерактивних технологій.

6. Розроблена програма формування соціально-громадянської компетентності дітей молодшого шкільного віку засобами інтерактивних технологій враховувала єдність розроблених критеріїв, етапів, змісту, моніторингу та результатів навчальної діяльності учнів.

7. Під час контрольного зрізу нами була здійснена повторна діагностика сформованості соціально-громадянської компетентності учнів початкової школи, яка показала, що після проведення формувальної частини експерименту спостерігається позитивна динаміка сформованості соціально-громадянської компетентності молодших школярів.

8. Аналіз результатів формувального експерименту дозволяє стверджувати про ефективність запропонованої системи роботи. Формувальний експеримент довів правильність припущення, що завдяки використанню інтерактивних технологій можлива позитивна динаміка формування соціально-громадянських компетентностей учнів початкової школи. Отже, гіпотеза дослідження підтвердилася, мета роботи досягнута.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. EdEra – студія онлайн – освіти навчання. URL: <https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:MON-EDERA-OSVITORIA+ST101+st101/info> (дата звернення: 11.03.2019).
2. Байбара Т. М. Компетентнісний підхід в початковій освіті: теоретичні засади // Початкова школа. 2010. №8. С. 46-50.
3. Бардакова Ю. Нова українська школа. Новий державний стандарт. Пам'ятка вчителя // Початкове навчання та виховання. 2018. № 13-15. С.34-44.
4. Басюк Н. А. «Людина і світ» з методикою викладання у початковій школі: навчально-методичний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 96 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ : Либідь, 2003. С. 50–75.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: наук. видання. Київ : Либідь, 2003. С. 42 – 68.
7. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські 11 перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 45-51
8. Бібік Н. М. Я у світі : підруч. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків : Вид. група «Основа», 2015. 150 с. : іл., фот.
9. Варзацька Л. О. Методика розвитку зв'язного мовлення молодших школярів : методичні рекомендації. Київ : РНМК, 1992. Ч.2. 114 с.
10. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Т. 1. Пед. т-во ім. проф. Г. Ващенка. 3-є вид. Полтава : Полтав. вісн., 1994. С. 174-181
11. Виховання моральності підростаючого покоління: наук.-метод. посіб. / К. І. Чорна та ін. Київ: Богдана, 2005. С. 20–25.

12. Гейко І. Л. Використання інтерактивних форм і методів навчання. З досвіду роботи // Тема. 2004. № 3/4. С. 229-232.
13. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
14. Гончарова-Горянська М. В. Розвиток соціальної компетентності дошкільнят // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб наук. праць. Київ, 2002. Кн. 1. 305 с.
15. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ: Видавництво Етна-1, 2008. 194 с.
16. Громева О. Створення сприятливого середовища для розвитку соціальної компетентності // Початкова школа. №2. 2018. С. 47-49
17. Державна національна програма «Освіта» - (Україна XXI століття). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF> (дата звернення: 25.03.2019).
18. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-rochatkovoyi-osviti> (дата звернення: 16.02.2019).
19. Дидактика, методика, нові інформаційні технології навчання. URL: [http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppps_2011_39\(2\)_14.pdf](http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppps_2011_39(2)_14.pdf) (дата звернення: 11.11.2018).
20. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 351 с.
21. Докторович М. О. Соціальна компетентність : співвідношення наукових категорій // Матеріали ІХ між нар. наук.-практ. конф. “Наука та освіта – 2006”. Т. 2. Педагогічні науки. Дніпропетровськ, 2006. С. 81–89.
22. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти: // Історія в школах України. 2007. № 10. С. 4–11.

23. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна») // Історія в школах України. 2006. № 8. С. 4–11.
24. Забезпечення формування патріота та громадянина у сучасній освітній парадигмі // Історія в школах України. 2006. № 9. С. 4
25. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 01.12.2018).
26. Інтерактивні технології навчання у початкових класах / Авт.-упоряд. І. І. Дівакова. Тернопіль : Мандрівець, 2007. 180 с.
27. Інтерактивні технології у початковій школі // Сучасна школа України. Сер. Шкільний світ. 2013. № 3(берез.). С. 9 – 42.
28. Калинич О.: Реальні ли компетентности учителя НУШ? URL: <https://ru.osvita.ua/blogs/59156/> (дата звернення: 15.09.2019).
29. Коберник Г. І. Індивідуалізація і диференціація навчання в початкових класах: теорія та методика : монографія. Київ : Наук. світ, 2002. 231 с.
30. Ковальчук І. П. «Шляхи формування громадянської компетентності молодшого школяра в сучасній освіті крізь призму педагогічних ідей В. О. Сухомлинського». URL : <http://cmsps.edukit.kr.ua/Files/downloads/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%86.%D0%9F.doc>. (дата звернення: 26.12.2018).
31. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: системний підхід. Київ : Стилос, 2000. 336 с.
32. Косілова О. І. Громадянське суспільство і держава: моделі взаємовідносин // Політологічний вісник. 2006. Вип. 22. С. 90–100.
33. Кучинська І.О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2015. 112 с.

34. Малафійк І. В. Дидактика : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2009. 406 с.
35. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. 392 с
36. Навчання і виховання учнів 3 класу / упор. Савченко О.Я. Київ : Початкова школа, 2003. 512 с.
37. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3438/1/natsionalna%20doktryna.pdf>. (дата звернення: 07.04.2019).
38. Нестеренко Т. С. Громадянська компетентність учнів як складова громадянської освіти в початковій школі // Наукові записки. Серія: Педагогіка. 2009. № 4. С. 193-195.
39. Ніколаєску І. О. Формування соціальної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів: науково-методичний посібник. Черкаси: ОПОПП, 2014. 76 с.
40. Нова українська школа : poradnik dla vchytelja / za zag. red. H.M. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
41. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд.: Гриневич Л., Елькін О., Калашнікова С. та ін. [б. в.], 2016. 34 с.
42. Павлик О. Розвиток життєвих компетентностей молодших школярів на уроках української мови засобами інформаційно-комунікаційних технологій // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Випуск 47. Тернопіль, 2013. С. 174-179.
43. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 142 с.

44. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки // Вісник програм шкільних обмінів. 2005. № 23. С. 18.
45. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук. метод. пос. Київ : Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.
46. Поніманська Т. І. Основи дошкільної педагогіки: навч. посібник. Київ : Абрис, 1998. 448 с.
47. Пономаренко Л. Виховання громадянськості у молодших класах // Початкова школа. 2001. №3. С. 17–20.
48. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. Київ : Форум, 2011. 448 с.
49. Рогозін М. П., Сухомлинська О. В. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія. Донецьк, 2001. С. 213
50. Рябов С. Г. Політичні уявлення як складова змісту сучасної політичної культури // Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування; за ред. І.В. Жадан. Київ: Саммит-книга, 2007. С. 183–202.
51. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. Київ : Генеза, 2002. 366 с.
52. Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах. Київ : Магістр, 1997. 255 с.
53. Скемська А. Формування громадянської компетентності. Плекаємо члена суспільства // Початкова освіта. 2010. № 37. С. 2-4.
54. Смагіна Т. Поняття та структура соціальної компетентності учнів як наукова проблема // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. Випуск 50. 2010. С. 138–142.
55. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2007. 15 с.
56. Сухомлинський В. О. Бесіди про громадянськість. Вибрані твори: у 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1. 668 с.

57. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін.]. Київ : Рад. шк., 1976 Т. 3 : Народження громадянина. С. 38-54.
58. Тагліна О. В., Іванова Г. Ж. Я у світі : підруч. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків : Вид. група «Ранок», 2013. 144 с. : іл., фот.
59. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти : 1-2 класи. К. : ТД «ОСВІТА-ЦЕНТР+», 2018. 240 с.
60. Ткачишина Г.М. Критерії сформованості громадянської компетентності молодшого школяра у контексті Нової української школи / Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; педагогічний факультет; [відпов. секр. Н. В. Бахмат]. Київ : Міленіум, 2019. Вип. XV. С. 246-248.
61. Ткачишина Г.М. Технології кооперативного навчання як засіб формування соціальної компетентності / Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: матеріали четвертої науково-практичної інтернет-конференції молодих науковців та студентів. Випуск 5. Бердянськ, Вінниця, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Київ, Кропивницький, Полтава, Умань, 2018. С. 166-168.
62. Ткачишина Г.М. Формування громадянської компетентності молодшого школяра у контексті НУШ / Сучасні технології початкової освіти: реалії та перспективи : збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції / кам'янець-подільський національний університет імені івана огієнка, педагогічний факультет, кафедра теорії та методик початкової освіти; редкол.: Н.В. Бахмат, Н.В. Гудима, К.І. Демчик, Н.В. Мелекесцева. Київ : Міленіум, 2019. С.119-124
63. Федорчук В. В. Педагогічні технології в початковій школі : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2014. 268 с.

64. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укл. Наталія Степанова. Черкаси: Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.

65. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. – Київ: Вид-во Жупанського, 2003. 167 с.

66. Чигрина В. А. Від традиційної шкільної освіти – до продуктивного навчання // Джерело. 2009. № 27. С.13-15.

67. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку. Київ: Ніжин, 2006. 276 с.

68. Шахрай В. М. Соціальна компетентність особистості в науковій літературі // Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. Вип. 11. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2008. С.352–362.

69. Яким має бути вчитель Нової української школи. URL : <https://vberz-osvita.gov.ua/news/07-55-59-27-01-2018/> (дата звернення: 13.08.2019).

70. Яцук О. В. Інтерактивні технології як засіб формування культуромовної компетентності молодших школярів URL : file:///C:/Documents%20and%20Settings/Nataly/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/znppo_2015_18_40.pdf. (дата звернення: 21.05.2019).